

باغ‌سازی در عصر قاجار به روایت «مفاتیح‌الارزاق»

غلامرضا جمال‌الدین*
۱. دانشگاه هنر اصفهان، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۱/۷

تاریخ پذیرش: ۹۷/۶/۱۵

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۹۷/۸/۲۶

چکیده | کتاب «مفاتیح‌الارزاق» دایره‌المعارف مصور کشاورزی و علم زراعت و اصول باغ‌سازی عصر قاجار است که در سال ۱۲۷۰ ه.ق، توسط یکی از مستوفیان ایالت فارس به نام «محمدیوسف نوری»، به رشته تحریر درآمده است. موضوع کتاب صرفاً به جنبه‌های باغبانی و اصول طراحی باغ محدود نمی‌شود و بخش قابل توجهی از کتاب به فرهنگ عامه و باورهای عامیانه و خرافه‌ها در باب گیاهان و درختان اختصاص دارد. یوسف نوری در این کتاب به ارائه و معرفی پلان و نحوه کاشت و آرایش گیاهان برای یک باغ می‌پردازد که این الگوی باغ‌سازی به نوعی آرکی‌تایپ بسیاری از باغ‌های عصر قاجار محسوب می‌شود و در مقایسه با باغ‌های پیش از این دوره، و همچنین سایر منابع تاریخی که درباره باغ نوشته شده‌اند، چون «اثر و احیاء» و «رشادالزراعه»، خبر از تفاوت‌های قابل توجهی در نظام کاشت و فضا سازی این پدیده می‌دهد. شیوه طراحی پلان باغی که یوسف نوری ارائه داده است چندین نکته را در بطن خویش به همراه دارد که در تحولات باغ‌سازی این برهه تاریخی حائز اهمیت است و می‌تواند بر مطالعات باغ در عصر قاجار مسیری تازه بگشاید. در این مقاله به بررسی اصول طراحی باغ به روایت این کتاب پرداخته شده است. نتایج حاصل از این تحقیق نشان از تحول پلان‌بندی باغ، و تغییر اولویت‌های باغ‌سازی دارد؛ از جمله این تغییرات می‌توان به فضا بندی باغ، سازمان‌دهی کرت‌ها، سلسله‌مراتب، محورها و جوی‌های آب، هم‌نشینی گیاهان و درختان، و حتی منابع و متون مورد استناد برای باغ اشاره کرد.

واژگان کلیدی | باغ، باغ‌سازی، عصر قاجار، مفاتیح‌الارزاق، محمد یوسف نوری.

مقدمه | محمدیوسف نوری، مؤلف مفاتیح‌الارزاق، که خود را نوری‌الاصل شیرازی‌المسکن معرفی می‌کند، در زمان والی‌گری شاهزاده فرهاد میرزا معتمدالدوله در فارس، جزو مستوفیان حکومتی بود و برای مدتی به کار دیوانی در دستگاه دولت اشتغال داشت (محقق، ۱۳۸۴: ۲۱۴). بعدها به علتی نامعلوم، پشیمان و نادم از شغل خویش، از کار دیوانی کناره گرفت و در مقام استغفار و توبه، «به زراعت که شیوه انبیا و پیشه متوکلین است»، پرداخت (نوری، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۸). هم‌زمان که به کار زراعت و باغداری اشتغال داشت، دست به نگارش کتابی تحت عنوان «مفاتیح‌الارزاق» زد و آن را به پادشاه وقت، ناصرالدین‌شاه قاجار، تقدیم کرد. با این حال، هرچند این کتاب از مهم‌ترین و جامع‌ترین کتاب‌های عصر قاجار در زمینه باغ

مقدمه | محمدیوسف نوری، مؤلف مفاتیح‌الارزاق، که خود را نوری‌الاصل شیرازی‌المسکن معرفی می‌کند، در زمان والی‌گری شاهزاده فرهاد میرزا معتمدالدوله در فارس، جزو مستوفیان حکومتی بود و برای مدتی به کار دیوانی در دستگاه دولت اشتغال داشت (محقق، ۱۳۸۴: ۲۱۴). بعدها به علتی نامعلوم، پشیمان و نادم از شغل خویش، از کار دیوانی کناره گرفت و در مقام استغفار و توبه، «به زراعت که شیوه انبیا و پیشه متوکلین است»، پرداخت (نوری، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۸). هم‌زمان که به کار زراعت و باغداری اشتغال داشت، دست به نگارش کتابی تحت عنوان «مفاتیح‌الارزاق» زد و آن را به پادشاه وقت، ناصرالدین‌شاه قاجار، تقدیم کرد. با این حال، هرچند این کتاب از مهم‌ترین و جامع‌ترین کتاب‌های عصر قاجار در زمینه باغ

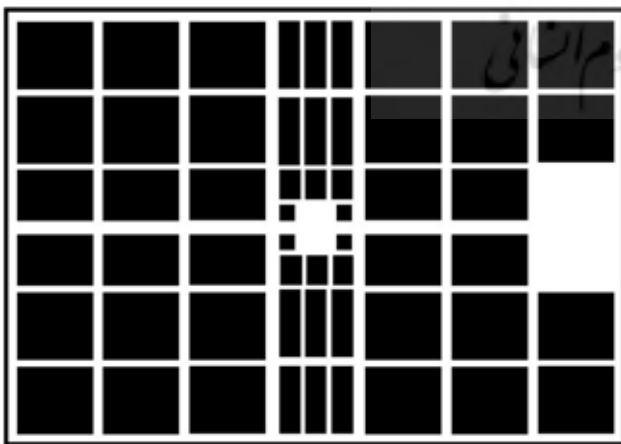
* gholamreza.jamal.al.din@gmail.com

شماره تماس: ۰۹۳۷۵۳۱۸۷۸۶

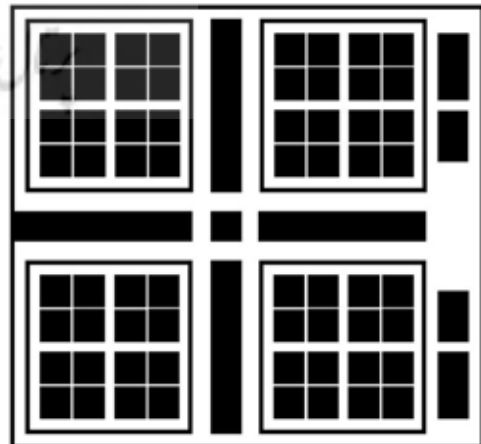
درآمده‌اند جدا از شباهت‌هایی که در اصول و نحوه باغداری دارند، تفاوت‌ها و اختلاف‌های به نسبت گسترده‌ای را نمایان می‌کند. شرح باورهای عامیانه درباره گیاهان و درختان و بیان تعبیر خواب برای آنها، شرح احادیث و آداب شرعی برای کاشت و برداشت به همراه ابیات و اشعاری که برای هر درخت و گیاه در کتاب آورده شده است؛ آن را در قیاس با کتب دیگر چون «آثار و احیاء» رشیدالدین، «ارشادالزراعه» ابونصر هروی، و «معرفت و فلاح» بیرجندی بسیار متمایز می‌کند. اما تمایز این کتاب صرفاً به موارد اشاره شده محدود نمی‌شود. یوسف نوری پلانی از باغ ارائه می‌دهد که در مقایسه با سایر اصول طراحی پلان باغ که در کتب پیشین آمده است، به‌ویژه «ارشادالزراعه»، و بسیاری از شرح‌ها و گزارش‌های باغ‌های دوران قبل خصوصاً از زمان تیموری تا صفویه، تفاوت‌هایی را در نحوه اجرا و فضابندی، باغچه‌بندی و هم‌نشینی گیاهان و درختان، نشان می‌دهد. حتی در استفاده از متون و منابع تاریخی، کتاب «مفاتیح‌الارزاق» شاخصه‌های ویژه خویش را دارد. زمانی که به مقایسه و تطبیق پلان باغ ارائه‌شده در «مفاتیح‌الارزاق» با پلان باغ‌های عصر قاجار پردازیم، می‌توان ادعا کرد که این نوع پلان، الگویی رایج برای ساخت برخی از باغ‌های این دوران بوده است. اما در بررسی این پلان با پلان باغ‌های قاجار صرفاً نباید متکی به محوربندی باغ بود. بلکه باید به فضابندی باغ که با کرت‌بندی و هم‌نشینی گیاهان و درختان همراه است، نیز توجه کرد. چنان‌چه می‌بینیم پلان یوسف نوری دارای دو محور است ولی برخی باغ‌های قاجار دارای پلانی تک‌محور بودند، اما در نوع باغچه‌بندی تابع همان اصلی بودند که در مفاتیح‌الارزاق آمده است (تصاویر ۱ و ۲).

سال پس از اصلاحات امیرکبیر (وفات ۱۲۶۸ ه.ق) که بخش وسیعی از این اصلاحات به امور زراعی و کشاورزی و باغداری اختصاص داشت، نوشت (یوسفی، ۱۳۸۷: ۷۲). این تاریخ، مقطع حساسی محسوب می‌شود. از یک‌سو با برنامه‌های عمرانی امیرکبیر (آدمیت، ۱۳۶۲: ۳۹۹-۴۱۰)، محصولات و گونه‌های جدیدی وارد نظام کاشت باغ‌های ایران شده است که یوسف نوری هم به شرح آنها می‌پردازد، و از سوی دیگر، نگارش کتاب به قبل از اولین سفر ناصرالدین‌شاه به اروپا (۱۲۹۰ ه.ق) که منجر به تحولات حوزه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی (و باغداری) می‌شود، برمی‌گردد. از این‌رو، تحلیل محتوای کتاب می‌تواند در شناخت باغ‌سازی دوره قاجار راهگشا باشد و با بررسی تحولات باغ که در این دوره در نسبت به دوره‌های پیشین رخ دادند و بعدها با واردات گونه‌های گیاهی مختلف که حاصل سفر ناصرالدین‌شاه و پسرش مظفرالدین‌شاه بود، تشدید شدند، به یک منظر کلی از آن دست پیدا کرد.

بررسی فهرست موضوعات کتاب مفاتیح‌الارزاق، نگاه جامع و دانش به نسبت گسترده نویسنده آن را آشکار می‌کند. از علم و اصول کشاورزی تا شناخت شرایط زمین و خاک، و از آشنایی با انواع بادهای فصلی، اقلیم و آب‌وهوا، تا طراحی پلان و جانمایی گیاهان و درختان و نحوه تقسیم آب، و از فواید دارویی و طبی گیاهان و درختان تا نحوه اصول بستن قراردادها و مالیات و امور دیوانی و خمس و زکات؛ و از باورهای عامیانه و احادیث در باب گیاهان و درختان باغ تا خواب‌گزاری برای آنها، همگی در فهرست موضوعی کتاب می‌گنجد. خود این موارد نشان از جنبه‌های پیچیده علم کشاورزی و باغداری است. اما مقایسه کتاب یوسف نوری با سایر کتب اسلاف خویش که در زمینه باغ و زراعت به رشته تحریر

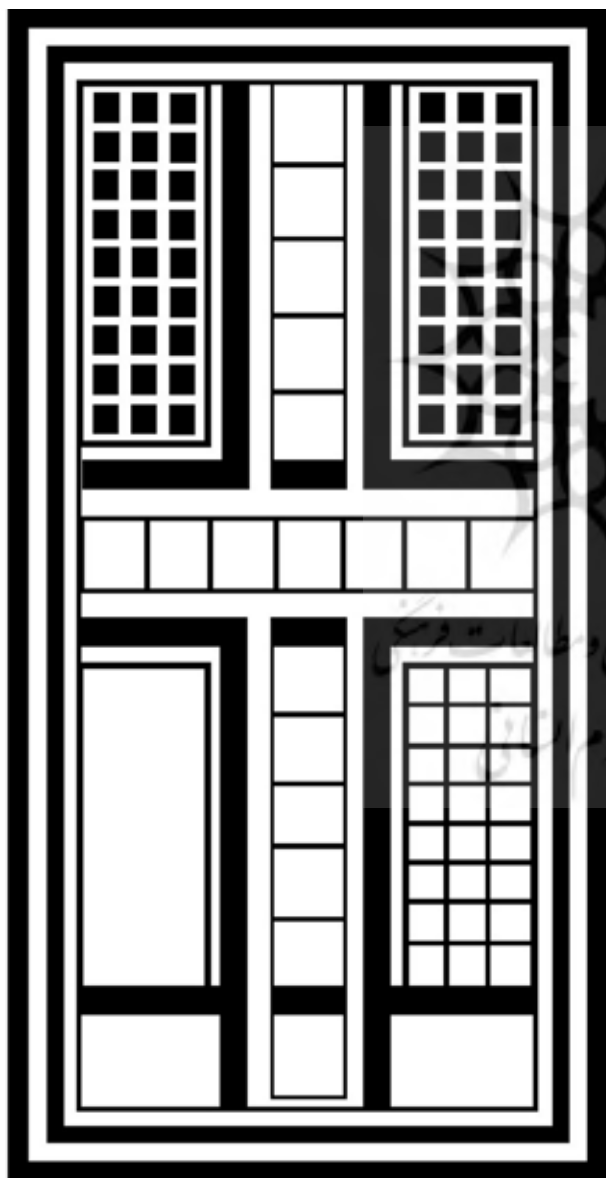

تصویر ۲: پلان شماتیک باغ قصر فجر متعلق به فتح‌علی‌شاه؛ نیم‌قرن پیش از نوشته‌شدن مفاتیح‌الارزاق. مأخذ: نگارنده.

تصویر ۱: پلان شماتیک باغ گلشن طبس (دوره افشاریه-زندیه). مأخذ: نگارنده.

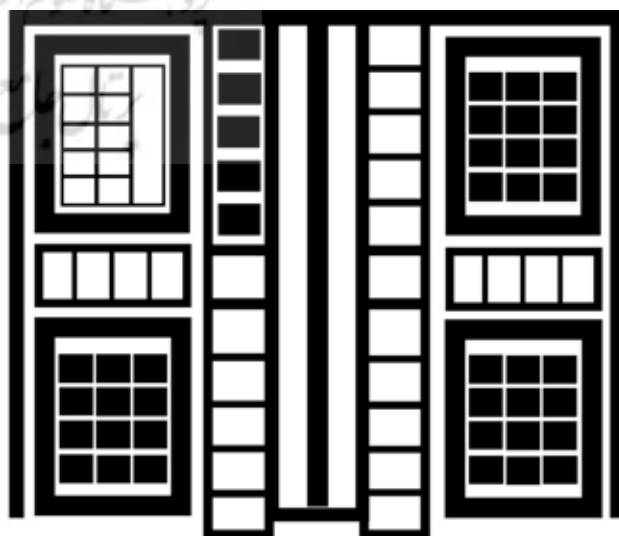
نوری عدم صحبت از هرگونه کوشک و عمارت در باغ است؛ برخلاف توصیف ارشادالزراره که عمارت و جهت‌گیری آن نقش مهمی در ساختار یک باغ دارد (ابونصر هروی، ۱۳۴۶: ۲۸۱)، مؤلف مفاتیح‌الارزاق هیچ صحبتی از کوشک نکرده است. بیشترین تأکید یوسف نوری در طرح باغ خویش بر باغچه‌بندی و هم‌نشینی درختان در کرت‌ها است، به نحوی که سبب گردش هوا در باغ شود و خفگی یا کمبود نورگیری را برای سایر گیاهان به همراه نیاورد و ناظران باغ به راحتی و بدون دید مزاحم در میان جداول باغ حرکت کنند و از مناظر لذت ببرند. چنان‌چه وی می‌نویسد: «تاک و انار و فندق و هر اشجار کوتاه‌قد را بعد از قطعات باریک وسط

تصویر ۴: پلان شماتیک طرح باغ ارائه‌شده در مفاتیح‌الارزاق توسط یوسف نوری. مأخذ: نگارنده.

اصول طراحی باغ و بستان

یوسف نوری در اولین قدم برای طراحی یک باغ می‌نویسد: «چون تعریف و توصیف باغ منوط و مربوط به تعریف اشجار بود، خاصه در فصل بهار، لهذا اقدام بدان نمود» (نوری، ۱۳۸۱، ج ۲: ۵۶). از نگاه یوسف نوری چون تعریف باغ در ابتدا منوط به تعریف اشجار و نحوه کاشت انواع درختان است، وی هم در آغاز کار به درختکاری و آنچه را که بدان وابسته است، می‌پردازد. درآمد و ورود مؤلف به باغ و نحوه کاشت و آشنایی با گیاهان و درختان، با انواع احادیث و قصه‌های تاریخی همراه است و از همان شروع، بحث را با شعر و ادب آغاز می‌کند. در شرح هر درخت و گل، بعضاً گفتارها و باورهای عامیانه و عجیبی را ذکر می‌کند که نشان از برخی آرا و عقاید مردم دارد (همان: ۲۶). شرح انواع زمین‌ها، انواع بادهای فصلی و سالیانه، نحوه جوی‌کشی و توزیع آب و دسته‌بندی و خاصیت آب‌های طبیعت، از باران تا آب نهر و قنات، قسمت‌های مختلف گفتار وی را شامل می‌شود. مؤلف در کتاب خویش به ارائه ۲ پلان برای طراحی باغ می‌پردازد (همان: ۵۲-۵۳)؛ (تصاویر ۳ و ۴). پلانی با دو محور که در چهار سمت خویش دارای یک باغچه‌بندی به نسبت فشرده است و از هم‌نشینی گونه‌های مختلف درختان مثمر و غیرمثمر و گل‌های گوناگون حاصل می‌شود و آنها را در دو دسته «ریاحین و ازهار» قرار می‌دهد. چنانچه مؤلف آورده است: «خیابان‌ها را به سرو و چنار و نخل و سفیدار مزین، و هر قطعه از قطعات آن نهال میوه به یک نوع معین نماید. قطعات باریک اواسط باغ که محل نظر و مد بصر است، انواع ازهار و ریاحین نشانند و نهال مرکبات غرس نمایند» (همان: ۵۰). نکته قابل توجه در شرح یوسف

تصویر ۳: پلان شماتیک طرح باغ ارائه‌شده در مفاتیح‌الارزاق توسط یوسف نوری. مأخذ: نگارنده.

(۵۱). در مقایسه این کتاب با سایر کتب ادوار پیشین، مؤلف آن به توصیه در باب تنوع هم‌نشینی گیاهان و درختان در باغچه‌ها می‌پردازد و با تأکید بر رعایت برخی اصول آبیاری و نورگیری، نظام کاشت متنوع‌تری را به خواننده معرفی می‌کند.

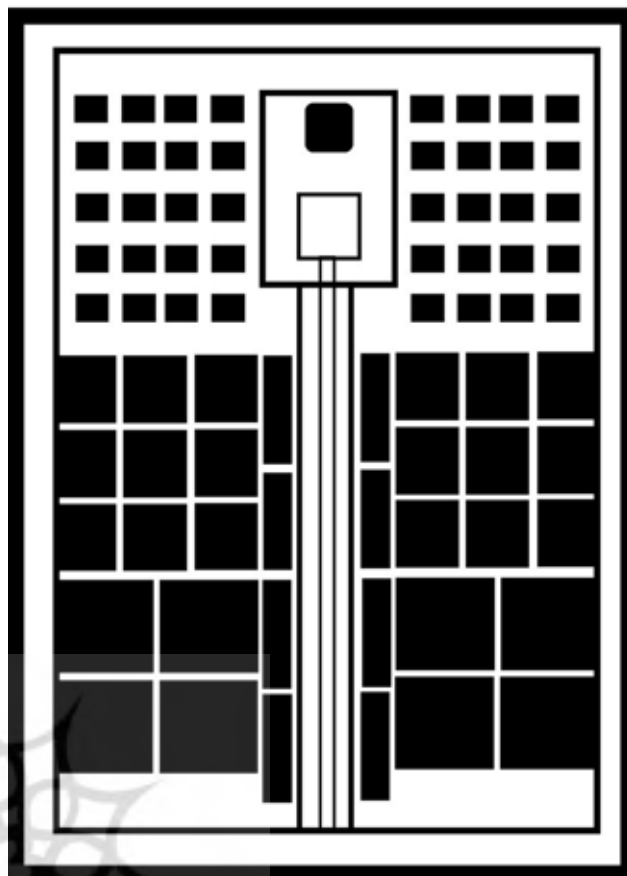
باغ جلو غرس بنمایند که هوای باغ حبس نشود و از صفا و هوا نیفتد و خفگی به هم نرساند؛ «ملاحظه صرفه و حسن منظر نیز خوب و مرغوب است، ولی هوام و حیوانات موذی ضاره از قبیل مار و کفتار و روباه و غیرها در آن جداول منزل نمایند، اذیت و ضرر کلی رسانند» (نوری، ۱۳۸۱، ج ۲).

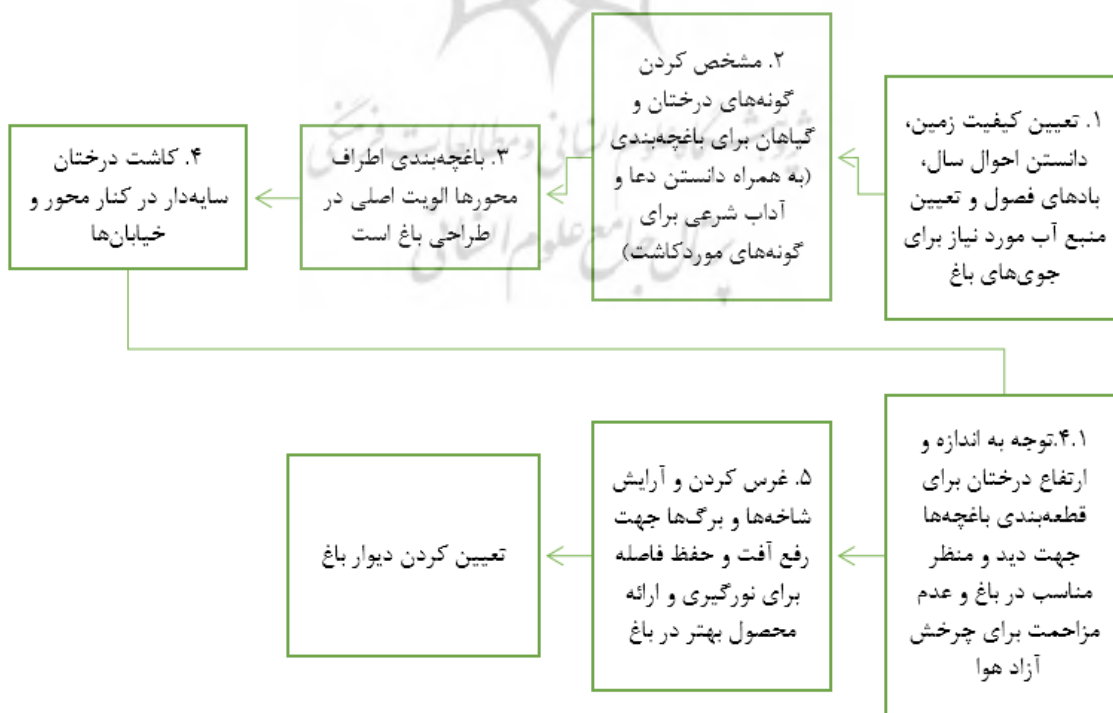
تصویر ۵: مقایسه اولویت‌های باغ‌سازی در دو کتاب مفاتیح‌الارزاق و ارشاد‌الزرّاعه. مأخذ: نگارنده.

اولویت‌های باغ و باغ‌سازی در مفاتیح‌الارزاق: فضابندی باغ، کرت‌ها و باغچه‌بندی و سلسله‌مراتب

یک مقوله مهم دیگر در پلان باغ یوسف نوری، باغچه‌بندی و اولویت‌بندی در چیدمان گیاهان آن است. این نوع اولویت‌بندی، زمانی بهتر خود را نشان می‌دهد که در مقایسه با پلان باغ‌های قبل از عصر قاجار و گزارش‌ها و توصیفات که از باغ آمده است، قرار داده شود. به طور مثال، در پلان ارائه‌شده توسط ابونصر هروری در ارشادالزراعه (تصویر ۶)، تک‌محوری بودن پلان، سبب نوعی سلسله‌بندی فضای باغ از در ورودی به سمت گوشه شده است. ابتدا «چهار چمن»، بعد «گیاهان» و «گل‌ها» و سپس «درختان» کاشته می‌شدند و در محور اصلی جوی، درختان دیگر جهت تأکید بر محوربندی باغ. اما در پلان یوسف نوری، در چهار باغچه چهار جانب باغ، گیاهان و درختان کوچک و بزرگ با در نظرگیری قوی یا ضعیف بودن گونه آن‌ها و حفظ دید و منظر بصری مناسب برای ناظر، و بدون تأکید بر محور و سلسله‌بندی خاصی، امکان هم‌نشینی در کنار هم را پیدا می‌کنند. چنانچه یوسف نوری ذکر می‌کند: «اشجار قویه و ضعیفه را در یک نقطه نشانند که اجتماع اضرار نشاید، زیرا که ضعیف را از سایه

تصویر ۶: پلان شماتیک چهارباغ ارشادالزراعه، طرح از ماریا اوا سابتنلی. مأخذ: نگارنده.

تصویر ۷: مراحل طراحی باغ و بستن به روایت مفاتیح‌الارزاق. مأخذ: نگارنده.

جدول ۱: مقایسه اصول باغ‌سازی در دو کتاب مفاتیح‌الارزاق و ارشادالزراعه. مأخذ: نگارنده.

منبع	اشجار غیرمثمر	اشجار مثمر	ریاحین + ازهار
مفاتیح‌الارزاق	درخت اسفیدار	درخت تاک + انار	طرح چهارباغ ارشادالزراعه بیشتر متکی بر گونه‌های گوناگون گل است، و برای گونه‌هایی که دارای ماهیت و خاصیت یکسان هستند، باغچه‌های جداگانه اختصاص داده شده است. همچنین نویسنده نوعی تفکیک‌بندی مشخص را در کرت‌ها برای درختان و گل‌ها توصیه می‌کند. اما نویسنده مفاتیح‌الارزاق نوعی طراحی منعطف‌تر و آزادتر را در چیدمان و هم‌نشینی گیاهان و درختان ارائه می‌دهد. کرت‌ها یا باغچه‌ها به‌طور متقارن در چهار سمت باغ قرار می‌گیرند، درحالی‌که در ارشادالزراعه، یک محور شمالی جنوبی، نوعی سلسله‌مراتب را در نحوه چیدمان ارائه می‌دهد؛ ابتدا چمن و بعد گل و سپس درختان کاشته می‌شوند. اما در روایت مفاتیح‌الارزاق، باغبان با حفظ اصول نورگیری و فاصله بین درختان جهت گردش هوا در باغ و جلوگیری از خفگی و گرم‌زدگی درختان، در باغچه‌های چهارسو، مجاز است گونه‌های گیاهان مختلف را با یکدیگر هم‌نشین کنند.
	درخت چنار	امرود + سیب	
	درخت سرو	فندق + سماق	
		توت + زردآلو	
		گردو + بادام	
		نخل	
		آلبالو + لیمو	
		نارنج + نارنگی	
		درخت زردآلو	
		درخت شفتالو	
ارشادالزراعه	ابونصر هروی در ذکر طرح چهارباغ خویش به‌غیراز سفیدار، از هیچ‌گونه گونه درخت سایه‌دار نام نبرده است، چراکه گونه باغ وی از نوع باغ میوه است. یوسف نوری در باب گونه درختان سایه‌دار، به باغداران توصیه می‌کند که این گونه از درختان باید در محل‌هایی کاشته شوند که مانع رسیدن نور آفتاب به سایر گیاهان نشوند.	درخت آلو	
		درخت انگور	
		درخت انار	
		درخت بهی	
		درخت شلیل	
		درخت امرود	
		درخت توت بیدانه	
		درخت آلبالو	
		درخت گیلاس	
		درخت سیب	
	درخت انجیر		

نظام آرایش و کاشت گیاهان و درختان

یوسف نوری زمانی دست به تحریر این کتاب زد که از سال‌ها پیش، ایرانیان در مسیر آشنایی با شیوه‌های نوین اصلاح زراعت و نباتات و انواع محصولات و گونه‌های جدید گیاهان قرار گرفته بودند، و سیاست‌های اصلاحی امیرکبیر باعث مقدمه این آشنایی با روش‌ها و دانش‌های نوین کشاورزی شده بود. ورود محصولات و گونه‌های جدید از

قوی ضعف فزاید و قوی در اخذ غذا از زمین بر ضعیف تعدی نماید. نهالی را که در غرس منظور دارند، باید صاف و راست و کرم نخورده و فاسد‌نگشته تربیت‌یافته یک ساقه بوده، و فروغ و شاخه‌های آن زیاده از سه شعبه نباشد.» (همان). درواقع، با رعایت اصول ساده در باب کاشت گونه‌ها و جنس گیاهان، می‌توان در باغچه‌ها تنوع فراوانی را از هم‌نشینی آن‌ها به دست آورد (جدول ۱).

گونه‌بندی گیاهان و درختان در یک باغ

یوسف نوری در کتاب خویش به معرفی دو گونه کلی درختان و گیاهان پرداخته است؛ ازهار و اشجار. هر کدام از این گونه‌ها به دو بخش دیگر تقسیم می‌شود. ازهار به «ازهار» و «ریاحین»؛ و اشجار به دو گونه «ثمر» و «غیرثمر» (همان: ۷۰). در تعریف هر یک از این دسته‌بندی‌ها، مؤلف به حدیثی متوسل می‌شود تا اهمیت آن‌ها را برای مخاطب بیان کند. در تعریف و شرح ازهار آورده است: «ازهار: بوی خوش را، ایشان گفتند: هر کس رد کند بوی خوش را، رد کرده می‌شود کرامت از او، و رد می‌کند کرامت را از خود، مگر کسی که بی‌عقل باشد» (همان) و در شرح ریاحین به جای تعریف این گونه، به حدیثی از «امام به حق ناطق، جعفر بن محمد الصادق» اکتفا می‌کند: «ریاحین: چون بیاورند ریحانی نزد شما باید که بو کنید آن را و بنهید بر چشم‌های خود، به درستی که ریحان از بهشت است» (همان: ۲۵۱). سپس به معرفی و نمای ظاهری گونه و سایر احادیث و احیاناً داستان‌های تاریخی که در باب آن‌ها آمده، می‌پردازد و در باب تعبیر خواب هر یک از آنها شرح مفصلی می‌آورد و برخی باورها و اعتقادهای عامیانه را برای باروری و بهتر محصول‌دادن آنها بیان می‌کند. مثلاً در باب درخت انار نوشته است: «اگر در اواسط شاخه‌های درخت انار سنگ گذارند، مانع نقصان گل آن درخت شود» یا «اگر صفحه قلعی بسازند، بر درخت انار آویزند، مانع ریختن ثمر آن شود» (همان: ۳۸۵-۳۸۶). گاه این باورها با سخنانی گزاف همراه است، چنان‌چه در شرح درختی به نام «غار» آورده است: «چون برگ آن را با دست بچینند، به قسمتی

کشورهای اروپایی، ینگی دنیا (آمریکا)، کشورهای حاشیه خلیج فارس، عثمانی، هند، بنگاله (بنگلادش)، ارمنستان و گرجستان و غیره، باعث دگرگون شدن نظام کاشت باغ‌های ایران شد. مؤلف مفاتیح هم در کتاب خویش به ذکر این گونه‌ها از جمله: بامیه، آناناس (آنناس)، تخم‌پنبه آمریکایی، توت‌فرنگی، سیب‌زمینی، توتون، قهوه، فوفل، انبه (آنبج) و بتاوی پرداخته است (همان: ۳۸؛ ۳۹۲؛ ۴۱۱؛ ۴۲۵؛ ۶۱۳؛ ۶۱۶). چنان‌چه اعتمادالسلطنه در کتاب خویش، در شرح محصولات جدید زراعت و باغداری می‌نویسد: «شیوع کشت بامیه که از خضرانات مستظرفیه جدیدالزرع است و شیوع فرز که از فوایکه مستحدثه این مملکت و به نام توت‌فرنگی نیز مشهور است و رواج کاشت سیب‌زمینی که در دوران محمدشاه و حاج‌میرزا آقاسی اندک رواجی یافته بود ولی توسعه کلی نداشت امروز از قوات عمومی محسوب است و هر دو صنفس در نزد توانگر و درویش مرغوب» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۴، ج ۱: ۱۶۹). همچنین برخی از این گونه‌ها بعدها به دلیل شرایط خاص، به گلخانه یا آن چیزی که در متون این دوران از آن به‌عنوان «گرخانه» یاد می‌شود، نیاز داشتند و این سیستم جدید باغداری به مرور وارد نظام باغ‌های ایران شد (همان). در کنار این موارد، مؤلف به معرفی برخی از گیاهان (و درختان) می‌پردازد که در «بلاد دیگر» در ظروف سفالی یا همان گلدان کاشته می‌شدند و آن‌ها را در داخل خانه یا خیابان‌های باغ قرار می‌دادند (نوری، ۱۳۸۱، ج ۲: ۴۸). گلدان‌های گل در عصر ناصری به پدیده‌ای فراگیر برای تزئین جداول و خیابان‌های باغ‌های این دوران بدل شد و طبع و سلیقه ایرانی را در آرایش باغ دگرگون کرد.

تصویر ۹: گل بنفشه. مأخذ: نوری، ۱۳۸۱، ج ۲.

تصویر ۸: گل بیدمشک. مأخذ: نوری، ۱۳۸۱، ج ۲.

تصویر ۱۱: درخت قهوه. مأخذ: نوری، ۱۳۸۱، ج ۲.

تصویر ۱۰: گل بستان‌افروز. مأخذ: نوری، ۱۳۸۱، ج ۲.

به گفته‌های خود استفاده کرده است و از این بابت، در مقام نخست قرار می‌گیرد. منابع مورد استناد یوسف نوری را می‌توان به ۹ دسته تقسیم کرد. از کتبی که به فلاحیت و کشاورزی اختصاص دارند تا کتب احادیث و از کتبی که به خواب‌گزاری مربوط‌اند تا کتبی که در باب نجوم و ستاره‌شناسی و حساب و سیاق نوشته شده‌اند. اما نکته‌ی حائز اهمیت در این دسته‌بندی توجه به این موضوع است که کتب مربوط به «فلاحیت و زراعت» کمترین بخش استنادی یوسف نوری را تشکیل داده‌اند و کتبی که دارای احادیثی در شرح باغداری و باغ‌سازی بودند، بخش بیشتری را به خود اختصاص داده‌اند. این نحوه‌ی دسته‌بندی و استفاده از منابع، و شرح‌ها و توصیفاتی که از آن‌ها در طول کتاب برای بیان ویژگی‌های کاشت درختان و گل‌ها در زراعت و باغداری آورده می‌شود، مقوله‌ی مهمی از اصول باغ‌سازی را برای محققان این حوزه در دل خویش دارد که در تاریخ‌نگاری باغ‌های این سرزمین باید جایگاه خاصی را به خود اختصاص بدهد.

که بر زمین نیفتد و بر پس گوش خود گذارند، هرقدر شراب نوشند، مست نگردند، و چون در موضعی که طفل خوابد و بترسد، در جای خواب او گذارند، دیگر نترسد و تکیه‌کردن به عصای آن باعث حدت بصر و تقویت همت [...] است» (همان: ۶۰۰-۶۰۱). در شرح برخی گیاهان نیز داستان‌هایی نقل می‌کند که در بررسی جامعه‌شناسی باغ و باغ‌سازی عصر قاجار حائز اهمیت است (به‌طور مثال، نک: نوری، ج ۱: ۴۸۴)؛ (جدول ۲).

منابع و متون تاریخی مورد استناد برای طراحی باغ و باغ‌سازی

اما جالب‌ترین قسمت کتاب یوسف نوری نحوه‌ی استنادکردن به منابع و متون تاریخی است. همان‌طور که مصحح محترم در پیشگفتار کتاب آورده است، در مقایسه با کتب پیشین که در زمینه باغ و زراعت نوشته شده‌اند، این کتاب از منابع فراوان تری برای ارجاع‌دهی

تصویر ۱۲: منابع مورد استناد محمدیوسف نوری برای باغ و باغ‌سازی. مأخذ: نگارنده.

ازهار و ریاحین	ریاحین	انیسون + اوجی
		بابونج + بادرنجبویه
		پودنه + چای خطایی
		رازیانج + زنیان + ریحان
		زیره + سوسنبر + نعناع
		شبت + گزوان + گشنیز
		مرزنجوش + مرزه
ازهار	ارغوان + اقحوان + اوافیوس + اکیل‌الملک	
	بنفشه + بستان‌افروز + بیدمشک + حنا	
	خزومی + خطمی + خیری شبی بو + رزاقی	
	زعفران + زنبق + سنبل + سوسن	
	گل بوقلمون + جعفری + تاج خروس + دردرگوش	
	شقایق + عیشران + قرقل + کاذی	
	گل سرخ + گلاب + گل آفتاب‌گردان + گل ابریشم	
	گل گاو زبان + کاکلی + عشق پیچان + گل زبان درفقا	
	داودی + نارخندان + گل مخملی + مینا	
	گل مهندی + زرد بستانی + زرد + رعنا	
	لاله سرنگون + خطایی + گلنار + میخک	
	مورد + لاله نعمانی + لاله باغی + لاله عباسی	
	نرگس + ناگیسر + موله‌سری + آناس بری	
	یاسمن + همیشه بهار + نیلوفر + نسرين	

اشجار مثمر و غیرمثمر	غیرمثمر	اسفیددار + زبان گنجشک اهر
		افرا + جاروب
		بَقَم + جو دانه
		بید + سرو
		چنار + طاق
		گَز + سایه خوش
		عرعر + صنوبر
اشجار مثمر و غیرمثمر	مثمر	آلوچه سلطانی + نارنج
		شاه بلوط + بلوط + کُمثری
		تاک + پنبه + بیسم + بِن
		أترنج + آلو + آلوبالو + گیلان + امرود
		أمره + أمل بید + انار + انبه + انجیر
		آناناس + بادام + بتاوی + بان
		به + پسته + تاک + توت + زردآلو
		زیتون + سماق + سنجد + سیب + شفتالو
		شلیل + فلفل + فندق + قهوه + ازگیل
		لیمو + موز + نارگیل + نارنگی + نخل
		هللیج + کُنار + گردکان + فوفل
		غار + عناب + سپستان + زقال
		زرشگ + خیار شنیر + خرنوب + تمر هندی

نتیجه‌گیری

نوین باغ‌داری و کشاورزی را با خود به همراه داشت، اهمیت خوانش و بررسی این کتاب را دوچندان می‌کند. کتاب زمانی نگارش شده است که چندی از اصلاحات امیرکبیر گذشته است و صباحی بعد آغاز سفرهای اروپایی ناصرالدین‌شاه است. بنابراین، تحلیل مباحث کتاب با در نظرگیری شرایط اجتماعی و فرهنگی عصر قاجار می‌تواند دریچه‌ای تازه برای بررسی مجدد باغ و باغ‌سازی این دوره باشد.

«مفاتیح‌الارزاق» سندی مهم در زمینه باغ و طراحی بستان‌های عصر قاجار محسوب می‌شود که در مقام مقایسه با منابع پیش از آن، علی‌رغم برخی شباهت‌ها در اصول کاشت و زراعت و باغداری، الگویی متفاوت از طراحی پلان باغ و باغچه‌بندی و فضا‌سازی بین جداول و خیابان‌ها ارائه می‌کند. در کنار این امر، حساسیت تاریخی عصر قاجار که حاصل برخورد با تمدن غرب بود و شیوه‌های

فهرست منابع

- آدمیت، فریدون. (۱۳۶۲). *امیرکبیر و ایران*. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- ابونصر هروی، قاسم‌بن یوسف. (۱۳۴۶). *ارشاد‌الزراعه*. به اهتمام محمد مشیری. تهران: دانشگاه تهران.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی. (۱۳۷۴). *المآثر و الآثار: چهل سال تاریخ ایران*. ج ۳. به کوشش ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- بیرجندی، عبدالعلی. (۱۳۸۷). *معرفت فلاحی (دوازده باب درباره کشاورزی)*. به کوشش ایرج افشار. تهران: میراث مکتوب.
- فضل‌الله همدانی، رشیدالدین. (۱۳۶۸). *آثار و احیاء (متن فارسی درباره کشاورزی)*. به اهتمام محمد مشیری. تهران: دانشگاه تهران.
- محقق، مهدی. (۱۳۸۴). *علوم محضه: از آغاز صفویه تا تأسیس دارالفنون*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نوری، محمدیوسف. (۱۳۸۱). *مفاتیح‌الارزاق*. ج ۱ و ۲. با مقدمه و تنقیح و توضیح هوشنگ ساعدلو و همکاری مهدی قمی‌نژاد. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- یوسفی‌فر، شهرام. (۱۳۸۷). *برگ زرینی از میراث مکتوب روستانشینی و تاریخ کشاورزی در ایران*. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۱۲۳: ۷-۶۹.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

جمال‌الدین، غلام‌رضا. (۱۳۹۷). باغ‌سازی در عصر قاجار به روایت مفاتیح‌الارزاق. *مجله منظر*، ۱۰ (۴۴): ۱۷-۶

DOI: 10.22034/manzar.2018.76859

URL: http://www.manzar-sj.com/article_76859.html

